

SERMAYE BİRİKİMİ: OSMANLI İMPARATORLUĞU'NDAN CUMHURİYET'E GEÇİŞ SÜRECİNİ ANLAMADA BİR ANAHTAR*

Tolga Tören**

Giriş

Türkiye'nin kapitalist gelişme sürecinin bütünsel olarak anlaşılması çabası, bir yandan söz konusu sürecin işlenmesini sağlayan ilişkilerin doğru kavramsallaştırılmasını diğer yandan da süreklilik ve kopuşların izlenmesini zorunlu kılmaktadır. Türkiye'nin kapitalist gelişme sürecinin nüvelerinin ortaya çıktığı dönemi ifade eden Osmanlı'nın çözülüş sürecinin analiz edilmesi de bu noktada önem kazanmaktadır. Bununla birlikte, İmparatorluğun sosyal yapısının ve çözülüş sürecinin analizinde kullanılan kavramlar ya da teorik çerçeve, yalnızca bu dönemi anlamamanın anahtarını oluşturmamakta, başta Cumhuriyet süreci olmak üzere çözülüş sonrası ortaya çıkan birçok gelişmenin analiz edilmesinin yapı taşlarını döşemektedir. Bir diğer ifade ile sürecin başında kullanılan kavramlar, ileriki aşamalarda yaşanan gelişmeleri tanımlamak için geliştirilen teorik çerçeve üzerinde de belirleyici olmaktadır.

Bu çalışmada, Türkiye'nin kapitalist gelişme sürecine dair günümüzde süregelen tartışmaların asli zeminini ve kavramsal çerçevesini oluşturdukları düşünülen yaklaşımlar karşılaştırmalı bir biçimde değerlendirilecek ve nihayetinde bugünkü tartışmalara da alternatif bir çerçeve sunulacaktır. Bu yaklaşımlardan ilki, Osmanlı'dan Cumhuriyet'e geçiş sürecini Bağımlılık Kuramı'nın etkisi altında ve 'işbirlikçi gayrı müslim ticaret sermayesine karşı 'milliyetçi-asker-ilerici' güçlerin

---

* Bu çalışma daha önce Toros Üniversitesi İktisadi, İdari ve Sosyal Bilimler Fakültesi tarafından yayımlanan Sosyal Bilimler Dergisi'nin birinci sayısında (2013) yayımlanmıştır. Türkiye'nin güncel siyasi tartışmalarında 'cumhuriyet' kavramı etrafında yürütülen tartışmaların yeniden önem kazanmaya başlaması nedeniyle yazının daha farklı okur çevresine hitap eden bir başka yayın olan SAV Almanak'ta da yayımlanmasında fayda görmüştür.

** Yrd.Doç.Dr., Mersin Üniversitesi.

verdiği 'emperyalist' mücadelenin kazandığı bir zafer olarak yorumlayan yaklaşımlardır. İkinci yaklaşım ise, süreci daha çok Max Weber'den, Karl Polanyi'den ve Immanuel Wallerstein'den ödünç alınan kavramlarla açıklayan ve bu yolla, güncel tartışmalarda oldukça önemli bir yer işgal eden merkez-çevre analizlerinin zeminini hazırlayan yaklaşımlardır. Bu noktada bir de not düşmek gerekiyor: Osmanlı İmparatorluğu'nun çözülüşü ve Cumhuriyetin kuruluş sürecini anlamaya dönük yaklaşımlar elbette ki yukarıdaki ikisiyle sınırlı değil. Yukarıdaki iki yaklaşımın dışında kalanlar, İmparatorluk tarihini, özellikle de son dönemleri, askeri/siyasi/iktisadi bunalımların/yetersizliklerin tarihine ya da belgelerin, arşivlerin ve devlet kurumlarının incelenmesine dayandıran yaklaşımlar (Kasaba, 1993: 9-13); Huricihan İslamoğlu-İnan'ın (1991: 17-24) "tarih dışı Osmanlı tarihleri" olarak tanımladığı ve çözümleme alanını daha çok Osmanlı'nın da dâhil olduğu İslam uygarlığı ile sınırlı tutan Şarkiyatçılık geleneği ile ve bu gelenekten beslenmekle birlikte, daha çok geleneksel-modern ayrımı üzerinden analiz yapan gelişmeci perspektifler; hem geçiş sürecini hem de Cumhuriyet sürecini kişiler üzerinden ya da ilişkisellikten uzak ve betimleyici bir biçimde analiz eden yaklaşımlar olarak sınıflamaya tabi tutulabilir. Bununla birlikte, bahsedilen son üç yaklaşım, güncel tartışmalarda kullanılan kavram setine bahsedilen ilk ikisi kadar katkı sağlamadığından, bir diğer ifadeyle Türkiye'nin kapitalist gelişme sürecine dair yürütülen güncel tartışmalarda hegemonik konumda bulunan ilk iki yaklaşım kadar baskın olmadığından bu çalışmanın dışında tutulacaktır.

Çalışmanın çerçevesi ve çalışmada kapsanacak olan yaklaşımlarla ilgili olarak belirtilmesi gereken diğer noktalar da şunlar: Kuşkusuz, Osmanlı İmparatorluğu'nun son dönemlerine ya da Osmanlı'dan Cumhuriyet'e geçiş sürecine dair geliştirilen tarihsel/teorik çerçeveler, yalnızca bu dönemin tarihini anlama çabaları olarak kalmamakta. Bir başka deyişle, sözü edilen anlama biçimleri Osmanlı'yı analize tabi tuttuğu ölçüde, Osmanlı'dan Cumhuriyet'e geçiş sürecini, Cumhuriyet'i ve onun gelişimini anlamak için de kavramsal/teorik çerçeve önermiş olmaktadır. Dahası, kuruluş sürecine ve gelişim sürecine dair kullanılan kavramsal/teorik çerçeveler, bugünkü tartışmalarda tutulan pozisyonların da belirlenmesine yol açmaktadır ki, bu durum bu çalışmanın gerekçesini oluşturmaktadır. Bununla birlikte bu çalışma, elbette ki tarih disiplini içerisinde yürütülen bir çalışma olmaktan çok, Türkiye'nin kapitalist gelişme sürecine dair kavramsal bir çerçeve önerme denemesi niteliği taşımaktadır.

1. Bağımlılık Kuramı'na Dayanan Açıklamalar: 'Sermayenin Kompradorlaşmasından Asker-Sivil Aydınların Anti Emperyalist Mücadelesine'

Osmanlı'dan Cumhuriyet'e geçişi ve buradan hareketle Türkiye'nin kapitalist gelişme sürecini analiz etme çabası güden ve bugünkü tartışmalara katkı sunan yaklaşımlardan ilki, bu geçiş sürecini, anti-emperyalist asker-sivil aydınların emperyalizme karşı verdiği bir mücadele olarak algılayan yaklaşımdır. Söz konusu yaklaşımın dayandığı teorik ve kavramsal çerçeve ise İkinci Dünya Savaşı sonrasında, üretici sermayenin uluslararasılaşması, soğuk savaş ve ABD hegemonyası gibi olgulara paralel olarak sosyal bilimlere etkisi altına alan modernleşme kuramına (Türkay, 1995; 1997; Ercan, 2001) Marksist sosyal bilimciler tarafından yöneltilen ilk tepki olarak da değerlendirilebilecek olan bağımlılık kuramına dayanmaktadır. Bu noktada, İmparatorluk'tan Cumhuriyet'e geçiş sürecine ilişkin kimi analizleri etkileme biçimini görmek açısından bağımlılık kuramını geliştiren sosyal bilimcilerin yaklaşımlarına kısaca değinmek gerekmektedir. Aşağıdaki kısımda önce İkinci Dünya Savaşı'nın ardından ortaya çıkan atmosfer; ama özellikle de modernleşme yazınının ortaya çıktığı koşullar kısaca ele alınacak, ardından bağımlılık kuramının temel tezlerine değinilecek, nihayetinde de bağımlılık kuramından beslenerek Türkiye'nin kapitalist gelişme sürecine ilişkin tez üreten iki çalışma, Doğan Avcıoğlu'nun (1969) Türkiye'nin Düzeni ve Yahya Sezai Tezel'in (1994), Cumhuriyet Döneminin İktisadi Tarihi 1923-1950 başlıklı çalışmalarının değerlendirmesi yapılacaktır.

1.1. Teorik Çerçeve

İkinci Dünya Savaşı sonrası dönemde, ABD'nin sistemin hegemonik gücü olarak belirmesinin yanında, eski sömürgelerin siyasal bağımsızlıklarını kazanmaları ve bu ülkelerdeki yönetici sınıfların, ifadesini kalkınma kavramında bulan kapitalist gelişme sürecine eklenmek istemeleri, dönemin koşullarının akademik/entelektüel alana da sirayet etmesini sağlar. Bir diğer ifade ile İkinci Dünya Savaşı sonrasında ortaya çıkan sermayenin uluslararasılaşması, ABD hegemonyası ve soğuk savaş gibi olgular, akademik/entelektüel alanda yürütülen çalışmaların, kapitalist sistemin süreklilik koşullarını sağlayacak mekanizmaların yaratılmasına dönük bilgi üretimine yönelmesinde önemli bir rol oynar (Ercan, 2001: 63-109; Türkay, 1994; Başkaya, 2000).

Bilgi üretim süreçlerinde yaşanan bu gelişmenin akademik/entelektüel alandaki somut dışı vurumu ise, siyaset, iktisat ve sosyoloji disiplinlerini kapsayan "modernleşme kuramı"nın ortaya çıkmasıdır. Bu dönemde Avrupa'da ve ABD'de birçok sosyal bilimci farklı kaygılarla olsa da gelişme/kalkınma konusuna eğilme-

ye başlar, “modernleşme kuramı” üst başlığı altında, “azgelişmiş ülkeler”in, “gelişmiş ülkeler”in ulaştığı noktaya ulaşabilmesinin koşullarını sorgulayan çalışmalar yapar ya da bu yönde önerilerde bulunur. Bu çalışmalar ya da öneriler içerisinde insani/sosyal kaygılar taşıyanlar da olmakla birlikte, modernleşme kuramının hizmet ettiği asıl olgu, “azgelişmiş” olarak tanımlanan toplumların kapitalist sisteme içerilmesidir (Trak, 1984a; Trak, 1984b; Ercan, 2001; Türkay, 1994).

Gelişme yazınının ortaya çıkışı, insanların, toplumların, ekonominin, siyasetin “modernleşmesini” ve “kalkınmasını” sağlayacak araçların, davranış kalıplarının ya da politikaların neler olabileceği gibi soruları cevaplamaya çalışan bir dizi alt disiplinin doğmasına yol açar. Bu disiplinlerden birisi olan “gelişme iktisadı” da bu sorulara iktisat disiplini çerçevesinde yanıtlar üretme misyonu üstlenir. Bununla birlikte söz konusu sorulara, gelişme iktisadı alt disiplini içerisinde üretilen yanıtlar büyük ölçüde benzer çözümlere dayanır. Şöyle ki: Gelişme iktisadı alt disiplini içerisinde üretilen çalışmaların hemen hepsinde, kapitalist gelişme sürecine geç eklenen toplumlar, doğrusal bir tarihten hareketle ve batılı, yani kapitalist gelişme sürecine daha erken eklenmiş, bundan dolayı “gelişmiş” olarak tanımlanan toplumların gözünden değerlendirilerek, “azgelişmiş” olarak tanımlanır. “Azgelişmiş” olarak tanımlanan bu toplumların varmaları gereken son noktanın, “gelişmiş” toplumların ulaştığı aşama olduğu ifade edilir ve bu toplumlara, kapitalistleşme sürecini daha erken tamamlamış ülkelerin izlediği yolu izleyerek kalkınabilecekleri salık verilir. Bununla birlikte, modernleşme kuramcılarının göre, bu yolun izlenmesinde kişi başına gelirin düşüklüğü, sermaye donanımının ve tasarruf-yatırım oranının yetersizliği gibi, bu ülkelerin kendi yapılarından kaynaklanan engeller vardır. Bir diğer ifadeyle “azgelişmiş ülkeler”in kalkınması önündeki engel, söz konusu verilerin, kalkınmayı sağlayacak aşamaya ulaşmamış oluşudur (Ercan, 2001: 63-109). Böylelikle kalkınmanın motorunun yatırımlar, yatırımların motorunun ise tasarruflar olduğu iddiasından hareketle, “kalkınma” olgusu, teknik bir sürece indirgenir, ekonomik büyüme ile özdeşleştirilir. Söz konusu olumsuz içsel özelliklerin, yani kalkınmayı sağlayamayacak derecedeki düşük makro ekonomik göstergelerin varlığı, girişimci eksikliği ve tasarruf yetersizliği gibi olgularla açıklanırken, bu tür sorunların giderilmesi için, dış yardımlar, devlet yatırımlarının artırılması, ekonominin planlanması gibi çözümler önerilir (Başkaya, 2000; Ercan, 2001; Türkay, 1994).

Modernleşme kuramı kapsamında ortaya konan çalışmaların bir başka özelliği de “ikili yapı” analizlerine dayanmalarıdır. Böylesi bir analiz, hem dünya ekonomisinin hem de modernleşme kuramının inceleme nesnesi olan “azgelişmiş ülkeler”in birbirine zıt iki kutbu (“ikili yapı”yı) barındırdığı ön kabulünden hare-

ket eder. Buna göre "ikili yapı"nın dünya ekonomisi içindeki açığa çıkışı "az gelişmiş-gelişmiş" ya da aynı anlama gelmek üzere "modern-geleneksel" yapıların varlığı biçiminde gerçekleşir. Kuşkusuz böyle bir tanımlama, bir konumu, yani gelişmiş ya da modern olanı; bir başka deyişle kapitalistleşme sürecini daha da ilerletmiş olanı merkeze alan bir tanımlamadır ve aynı zamanda ideal olana dair ön kabulleri barındırmaktadır. Bir başka deyişle böylesi bir bakış açısı, "az gelişmiş" olanın "gelişmiş" olana ya da "geleneksel" olanın "modern" olana benzemesi gerektiği iddiasının içkin olduğu bir anlama biçimidir ki bu, "az gelişmiş ülkeler" için hazır reçeteler sunmanın da zemininin hazırlanmasına hizmet eder (Türkey, 1994; 1995; Ercan, 2001). Elbette ki bu hazır reçeteler, söz konusu ülkelerin "gelişmiş" ya da "modern" olanın geçtiği aşamalardan geçmesi, ona benzemesi gerektiği iddiasını taşır.

Modernleşme kuramı kapsamında yürütülen çalışmaların çoğuna göre, "ikili yapı"nın açığa çıktığı bir diğer alan da, "az gelişmiş ülkeler" in kendisidir. Buna göre bu ülkeler, kabaca rasyonel ve gelişmeye açık bir kesim olan "modern kesim", "kapitalist kesim" ya da "sanayi kesimi" ile geleneksel ya da rasyonel olmayan ilişkilerin egemen olduğu "geleneksel kesim", "geçimlik kesim" ya da "tarım kesimi"ni bir arada barındırır. Bu kesimlerden ilki bu toplumların gelişmeye açık yanını, ikincisi ise, gelişmeyi engelleyen yanını ifade eder (Ersoy, 1994). Elbette ki desteklenmesi, kaynak aktarılması ya da yönelmesi gerekenin modern kesim, kapitalist kesim ya da sanayi kesimi olduğu vurgulanır.¹

Çalışmanın başında da ifade edildiği üzere, modernleşme okuluna bir tepki olarak ortaya çıkan, Türkiye'nin kapitalist gelişme süreci üzerine yapılan analizler üzerinde de önemli etkiler doğuran bağımlılık kuramını tanımlayan en önemli özelliklerden birisi, modernleşme okulunun analizlerinde geliştirilen ve doğrusal bir tarih anlayışına dayanan modern-geleneksel/gelişmiş-az gelişmiş gibi ikilikler çerçevesindeki anlama biçiminin, tersine çevrilerek bir başka bağlamda yeniden üretilmesidir. Bir diğer ifade ile bağımlılık okulu kuramcıları da doğrusal bir tarih anlayışından hareket etmekte ve dolayısıyla az gelişmişliği az gelişmişlikle açıklayan yaklaşımların tersten okunmasına dayanmaktadır. Şöyle ki: Az gelişmişlik olgusunu içsel faktörlerle açıklayan ve bir gelişme yazını oluşmasına katkıda bulu-

---

1 Bu çalışmalardan bazıları şunlardır: "İktisadi Büyüme'nin Aşamaları: Anti Komünist Bir Manifesto", W.W.Rostow, "Komünizmin Az Gelişmiş Bölge Halkları İçin Çekiciliği", Hozelitz; "Sınırsız Emek Arzıyla Kalkınma", Lewis; "Büyük İtiş Kuramı", Rosenstein-Rodan, "Yoksulluk Kısır Döngüsü", Nurkse. Bu çalışmaların kapsamlı değerlendirmeleri için bkz. Ercan (2001), Türkey (1994), Başkaya (2000).

nan modernleşme kuramının aksine bağımlılık okulu, azgelişmişlik yazını oluşmasına önemli katkılarda bulunmuş ve azgelişmişlik olgusunu büyük ölçüde dışsal faktörler ile açıklamıştır. Analizlerini bağımlılık okulu çerçevesinde geliştiren sosyal bilimcilere göre azgelişmiş ülkelerin kalkınması, gelişmiş ülkelerin çıkarlarıyla ters düşmektedir, çünkü bu ülkeler sanayileşmiş ülkelere ticaret yoluyla artık aktarmaktadır. Artık aktarımında rol oynayan temel aktörler ise -gelişmiş ülkeler- bu ülkelerin sermayesi ve bu kesim ile işbirliği yapan yerli egemen sınıflardır (komprador burjuvazi). Bununla birlikte bu iki sosyal formasyon arasındaki ilişkiler tamamıyla eşitsizdir (Ercan, 2001). Dolayısıyla gelişmiş ya da kapitalistleşmiş bir ülke, az gelişmiş olarak tanımlanan ülkenin gelişmesini engellemektedir, yani birinin gelişimi diğerinin geri kalması pahasına gerçekleşmektedir. Buradan varılan sonuç ise, bu iki sosyal formasyon arasında, metropol-uydu biçiminde, yani birisinin diğerine tabi olduğu bir ilişkinin varlığıdır. Bu durum da gösterir ki, bağımlılık okulu kapitalist sistem içerisinde eşitsiz gelişmeye vurgu yapmakla birlikte, bileşik gelişme olgusunu ihmal etmektedir. Örneğin bağımlılık okulunun önemli isimlerinden biri olan Andre Gunder Frank'a göre (1966) bağımlılık ilişkisi, 16. yüzyıldan itibaren gelişen merkantilizmin bir sonucudur (Frank, 1966: 9). Bir başka ifadeyle, Avrupa'da kapitalist üretim ilişkilerinin gelişimi, çevrede, az gelişmişliğin ortaya çıkmasına, dahası kalıcılaşmasına yol açmıştır.² Bağımlılık Okulu'nun bir başka önemli ismi Paul Baran'a göre ise (1957), gelişmiş kapitalist ülkelerle, azgelişmiş ülkeler arasındaki ticari ilişkiler, sanayileşmiş ülkelere ucuz hammadde sağlanmasına ve azgelişmiş ülkelerdeki karların, merkeze transfer edilmesine yol açmaktadır. Bununla birlikte, iki toplumsal yapı arasındaki ilişki, azgelişmiş ülkelerde ilerici güçlerin iktidarını engellerken, yabancı sermayeye bağımlı bir iktidar oluşmasına yol açmaktadır. Baran'ın bu noktadaki önerisi, devletin ekonomide daha farklı bir biçimde konumlandırılmasıdır. Bu noktada Japonya örneğine dikkat çeken Baran, bu ülkenin kapitalizmin Avrupa'daki gelişimi sürecinde bağımsız politikalar izleyerek, artığın dışarıya transfer edilmesini engelleyerek ve gelişme sürecinde devleti etkin kılarak diğer ülkelerden farklı bir süreç yaşadığını ifade etmektedir.³ Baran'a göre bunların yapılmaması durumunda, azgelişmiş ül-

---

2 Frank bu konuda, kapitalist sistemin erken dönemlerinde metropol-uydu biçiminde açığa çıkan işbölümünde metropollerin payına gelişmişliğin, uyduların payına ise azgelişmişliğin düşüğünü ifade eder. Bu konuda daha detaylı açıklamalar için bkz. Frank (1966).

3 Baran bahsi geçen çalışmasında, Japonya'nın erken dönemlerde Asya'da Batı Avrupa ya da Amerikan kolonyalizmine ya da bağımlılığa yakalanmamış tek ülke olduğunu, bunun da etkisiyle ulusal kalkınmanın sağlanması yönünde politikalar uygulama şansına sahip olduğunu ifade eder. Bu konuda bkz. Baran (1957: 294).

keler, küçük üreticiliğin, yaygın bir tarım sektörünün, asalak bir toprak zenginleri sınıfının, yabancılara ait bir sanayi sektörünün ya da temel malların ihracatını yapan ihracat sektörünün egemen olduğu bir yapı olarak kalacaktır (Baran, 1957: 289-295).⁴

Buraya kadar değinilenler göstermektedir ki, bağımlılık okulu da, eleştirel yaklaştığı modernleşme kuramı gibi doğrusal bir tarih anlayışından hareket etmekte, sanayileşme olgusunu sınıflar arası ilişkilerden kopuk bir biçimde ele alarak ileri bir durum olarak tanımlamakta, kapitalist sistemin işleyişinde sınıflar ya da uluslararasıdaki ilişkilerin tek yanlılığına vurgu yaparak dışsal belirlenimi öne çıkarmaktadır (Ercan, 2001). Bu türden bir analiz ise, kapitalist sisteme içkin olan kimi özelliklerin analiz dışı kalmasına, dolayısıyla analizin, bütünsel değil kısmi olmasına yol açmaktadır. Bağımlılık kuramının teorik çerçevesinde var olan bir başka handikap ise, sosyal yapının bölüşüm ilişkileri çerçevesinde analiz edilmesidir. Marksist yazında, sermaye birikiminin, dolayısıyla sınıflar arasında ortaya çıkan sömürü ilişkilerinin en önemli belirleyeni ifade eden "artı değer" ifadesinin bağımlılık okulu kuramcılarının analizlerinde yerini, ülkeler arasındaki eşitsiz ilişkiden kaynaklanan "artık" kavramına bırakmış olması bu konudaki en önemli göstergelerden birisini oluşturmaktadır (Öztürk, 2006).

1.2. Bağımlılık Kuramının Türkiye'nin Kapitalist Gelişme Sürecine Uyarlanması

Bağımlılık okulunun geliştirdiği teorik çerçeve, Türkiye'de de büyük kabul görmüş, birçok sosyal bilimcinin çalışması üzerinde etkili olmuştur. Türkiye'de, 1960'lı ve 1970'li yıllarda Doğan Avcıoğlu'nun⁵ ilerleyen dönemlerde ise Yahya Sezai Tezel'in çalışmalarında etkisi görülen bu yaklaşım, öncelikle Osmanlı'nın toplumsal yapısından ve çözülüşünden hareketle Cumhuriyet'in kuruluşunu incelemekte ve gelişimine dair bir teorik çerçeve sunmaktadır.

Söz konusu yaklaşımlarda Osmanlı'nın 16. yüzyıldan önceki yapısı, feodal ya da kapitalist öncesi üretim biçiminin egemen olduğu bir yapı olarak tanımlanmaktadır. Buna ek olarak bu yapının iç ve dış ticarete tamamen kapalı olmadığı, devletteki toprak mülkiyetine rağmen topraklar üzerindeki özel tasarrufun hayli

4 Benzer yönde bir değerlendirme ve Frank'ın daha kapsamlı bir eleştirisi için bkz. Ercan (2001); Başkaya (2000: 74-79).

5 Bağımlılık Okulu'nun geliştirdiğine benzer bir teorik çerçeve 1930'lu yıllarda Kadro Dergisi tarafından da kullanılmıştır. Bu nedenle Haldun Gülalp Kadro Dergisi'nin tezlerini bir "erken bağımlılık" olarak tanımlamaktadır. Bu konuda bkz. Gülalp (1995).

güçlü olduğu ifade edilmektedir. Söz konusu yaklaşıma göre, Avrupa'nın 16. yüzyıldan itibaren ticaret sermayesiyle, 19. yüzyıldan sonra da sanayi sermayesi ile birikim sürecinin hızlanması karşısında, İmparatorluk bu sürece uyum sağlayamamış, dolayısıyla Avrupa'nın gerisinde kalmıştır. Bu süreç İmparatorluğun yarı sömürge haline gelmesine yol açmışsa da sonrasında milliyetçi/bağımsızlıkçı/ilerici asker-sivil aydın zümreler bu durumu ortadan kaldırma mücadelesi vermişlerdir. Ana hatları bu biçimde özetlenebilecek olan bu yaklaşımın Cumhuriyet'in kuruluşuna ilişkin tespiti ise, Cumhuriyet'in Osmanlı'dan kesin bir kopuş anlamına geldiği biçimindedir. Aşağıda öncelikle Avcıoğlu'nun çalışması, sonrasında ise, Avcıoğlu'nun çalışmasından uzunca bir zaman sonra kaleme alınmakla birlikte, bu çalışmada Avcıoğlu ile aynı teorik çerçeveye dayandığı iddia edilen Tezel'in çalışması değerlendirilecektir.

Avcıoğlu'na göre, Osmanlı'daki üretim tarzı ile Batı toplumlardaki üretim tarzı benzerlik taşımaktadır. Osmanlı'da toprakların mülkiyeti devlete ait olsa da tapu ile bireysel kullanıma sunulmuştur. Bununla birlikte, Türk köyleri 16. yüzyıl öncesinde, tüccar aracılığıyla ticari hayata entegre olmuştur. Topraktaki devlet mülkiyeti ise, merkezi devletin, sınırlı teknoloji, ilkel yöntemler ve küçük topraklarda tarım yapmak zorunda kalan köylüden vergi toplayabilmesinin tek yolunu oluşturmaktadır. Bununla birlikte bu durum Batı feodalitesindeki senyör-serf ilişkisinin, Osmanlı'da sipahi-reaya arasında ortaya çıkmasını engellemez. Dolayısıyla Osmanlı, feodalizme oldukça yakın bir sosyal formasyona sahiptir (Avcıoğlu, 1969: 9-22). Avcıoğlu, İmparatorluğun, kapitalizme geçişin önemli göstergelerinden birini oluşturan tarım-sanayi-ticaret ayrışmasında da önemli bir ilerleme yaşadığını ifade eder. Osmanlı'yı, prekapitalist olarak tanımlamayı tercih eden Avcıoğlu'na göre, Osmanlı toprak düzeni özel mülkiyetin gelişmesine engel oluşturmamaktadır. Ayrıca İmparatorluk'ta kredi verme işlevi de gören vakıfların varlığı, ticari hayatın hem içte hem de dışta oldukça hareketli olduğunu ortaya koymaktadır. Dolayısıyla, Osmanlı prekapitalist bir yapılanmadan kapitalist bir yapılanmaya geçişi sağlayacak dinamiklere sahiptir. Ne var ki, Batı'nın Doğu'ya karşı üstünlük sağlamaya başladığı 16. yüzyıl sonrasında İmparatorluğu yönetenler, kapitalistleşme sürecinde kendini yabancı sermayeden koruyarak milli iktisat uygulamalarını hayata geçiren Japonya, Almanya, ABD, Rusya gibi ülkelerin aksine, Batılılaşmaya çalışmış, bu da Osmanlı'da kapitalistleşme yönünde bir süreç oluşmasının önüne geçmiştir (Avcıoğlu, 1969: 9-22).

Tezel de (1994), Avcıoğlu gibi Osmanlı İmparatorluğu'nun feodal denebilecek bir toplumsal yapıya sahip olduğunu ifade eder. Bununla birlikte Tezel, feodal ya da Asyatik toplum kavramlarını kullanmayarak Osmanlı toplumsal yapısını

nın belirlenmemişliğini vurgular. Tezel ile Avcioğlu'nun analizlerinin benzerliği İmparatorluğun toplumsal yapısına ilişkin tespitler için de söz konusudur. Bir diğer ifade ile Tezel'e göre de, Osmanlı toplumsal yapısında 15. yüzyıldan itibaren değişimler yaşanmıştır, dolayısıyla Osmanlı'da toplum yapısı durağan değildir. Ayrıca, 16. yüzyıldan itibaren Osmanlı'da yaygın bir iç ve dış ticaret vardır ve bu ticaretin Avrupa ile eşitsiz bir biçimde gerçekleştiğini gösteren belirtiler söz konusu değildir. Öte yandan, bu dönemden itibaren hem iç pazar hem de ihracat için üretimi yapılan tarımsal ürünler sayesinde ön birikim koşulları oluşmuş, yer yer köylüler arasında mülksüzleşme ya da işçileşme eğilimleri başlamış, bir diğer ifadeyle, sınıfsal farklılaşmalar açığa çıkmıştır. Bununla birlikte Osmanlı'da, aynı dönemde Batı Avrupa'da yaşandığı üzere kapitalist üretim ilişkilerini ortaya çıkaracak bir sermaye birikimi gerçekleşmemiştir. Bu durumda rol oynayan en önemli olgu ise, 16. yüzyıldan itibaren Batı Avrupa'nın merkantil genişlemesi ile başlayan sanayileşme sürecine karşın, Osmanlı'nın enflasyon, mali güçlükler, askeri-idari yapının çözülmesi gibi sorunlar yaşamasıdır. Tezel'e göre Osmanlı'nın sanayileşme süreci önünde engel oluşturan en önemli faktör Osmanlı hükümetlerinin Avrupa'nın merkantil genişlemesi sürecinde işbirlikçi bir tavır benimsemesidir ki, Tezel'e göre, bu süreç aynı zamanda Osmanlı'da faaliyet gösteren yerli tüccar-tefeciler sermayenin Avrupa kapitalizmine bağımlılığını da ortaya çıkarmıştır (Tezel, 1994: 5-95).

1838 Anlaşması ile içine girilen süreci Avcioğlu, Osmanlı'nın açık pazar ya da yarı sömürge haline geliş süreci olarak tanımlar. Avcioğlu'na göre Anlaşma, bir yandan Osmanlı tüccarının egemenliğini yıkarak gayrimüslim sermayenin egemenliğinin önünü açarken, diğer yandan da pamuk sektörü başta olmak üzere Osmanlı sanayisinde bir yıkıma yol açar. Ardından gelen Tanzimat ise, Batı kapitalizminin idari ve mali düzenlemeleri olmanın yanında İmparatorluğun uydulaşması sonucunu doğurur. Osmanlı sanayisinin yıkılışını da sağlayan meta girişi bir süre sonra yerini, Batı sermayesinin ülkeye akmasına ve Avrupa sermayedarlarının, Galata Bankerleri'ne özenerek ve zaman zaman zorlayıcı yöntemlerle devlete borç verme yarışına girmesine yol açar (Avcioğlu, 1969: 50-104). Borçlanma sürecinin sonucunda ortaya çıkan ve İmparatorluk'un gelirlerine el koymak suretiyle borçlarını geri ödemesini sağlama amacı güden Düyun-u Umumiye, Tütün Rejisi, Osmanlı Bankası gibi kurumların ortaya çıkışı ise, uydulaşma sürecinin daha da derinleşmesi anlamına gelir. 19. yüzyılın sonlarına doğru yabancılar tarafından yapılan demiryolları ise uydulaşma sürecinden daha ileri bir aşamayı, İmparatorluğun emperyalist devletler tarafından parçalanıp yok edilme çabalarını ifade eder. Bir diğer ifade ile demiryolları, yapımında gerekli malze-

melerinin Avrupa ülkelerinden alınması bir yana, asıl olarak Avrupa ülkelerinin Türkiye’de nüfuz bölgeleri kurmasına ve demiryolu yapılan bölgelerin, sömürgeci ülkelerin nüfuz alanına dahil edilmesine hizmet eder (Avcioğlu, 1969: 50-104).

Tezel de 1838 Anlaşması’nın da imzalandığı 19. yüzyıldan I. Dünya Savaşı’na kadarki süreci İmparatorluğun Avrupa kapitalizminin yarı sömürgesi haline geldiği dönem olarak tanımlar. Baltalimanı Anlaşması ile Osmanlı’nın yabancılar için engelsiz bir dış ticaret yapısı oluşturduğunu vurgulayan Tezel’e göre, Anlaşma sonrasında Osmanlı ile Avrupa arasındaki ticaret artış gösterir. Bununla birlikte bu süreçte Osmanlı’nın ithalatındaki artış, ihracatındaki artıştan daha yüksektir. Osmanlı Avrupa’dan daha çok lüks tüketim malları ithal ederken, dışarıya daha çok tarımsal hammaddeler ihraç etmektedir ve büyük toprak sahipleri ile yabancı firmaların acentelerinin desteklediği bu süreç, Osmanlı ekonomisinin dışa bağımlı hale gelmesine, özellikle de kumaş üreten ve pamuk işleyen mevcut sanayisi altyapısının çökmesine yol açmıştır. Tezel’e göre, bu gelişmeler Osmanlı tarımında farklılaşmaya yol açmış, piyasaya dönük üretimin zeminini hazırlamıştır (Tezel, 1994: 5-95).

Avcioğlu gibi Tezel de Baltalimanı Anlaşması ile başlayan bu sürecin, yerli varlıklı sınıfların çıkarları ile uyum gösterse de, esas olarak Avrupa emperyalizminin gereksinim duyduğu düzenlemeleri kapsadığını ifade etmektedir. Osmanlı’nın Avrupa kapitalizmine bu biçimde bağımlı hale gelmesi, Osmanlı’daki kapitalizm öncesi yapıların devam etmesine, bir diğer ifade Osmanlı’da çarpık bir kapitalist formasyon oluşmasına yol açmıştır. Bu bağlamda Tezel –gene Avcioğlu ile paralellik oluşturur bir biçimde- Osmanlı’nın yarı sömürgeleşmesi sürecinde, Osmanlı’ya zaman zaman borç veren Avrupa bankacılık sistemine, yabancı banker ve diplomatların da teşvikleriyle Avrupa borsalarından gerçekleştirilen borçlanma olgusuna, devlet gelirlerine el koyan Düyun-u Umumiye İdaresi, Tütün Rejisi gibi kurumların rolüne vurgu yapar (Tezel, 1994: 5-94). Tezel’in vurgu yaptığı bir başka nokta da, yabancılar tarafından, ayrıcalıklar elde edilerek yapılan ve daha çok tarımsal hammaddeler üreten bölgelerin Avrupa pazarlarına entegre edilmesi işlevini gören demir yollarıdır. Tezel’e göre bahsi geçen olguların hepsi, üretken yatırımların artmasını engelleyen faktörleri ifade etmektedir ve bu gelişmeler sonucunda Osmanlı yarı sömürge statüsüne kavuşurken İmparatorlukta gayrimüslim kesimler de komprador bir nitelik kazanır. İmparatorluğun Avrupa’ya uyum sağlama kaygısı güttüğü bu süreçte devlet ve bürokrasi ise Batılılaştırılmış, dahası, İmparatorluğun burjuva ulus devleti biçiminde yeniden örgütlenmesi argümanına yaslanan bir ideoloji benimsemiştir (Tezel, 1994: 5 -94).

İki yazarın bir başka ortak noktası da, bürokrasi içinden milliyetçi ve bağım-

sızlıkları kadroların çıktığını ifade etmeleridir. Örneğin Tezel (1994: 5-94) söz konusu kadroların, özellikle 1908-1918 yılları arasında izledikleri milliyetçi iktisat politikaları ile İmparatorluğu İngiliz ve Fransız tahakkümünden kurtardığını vurgular. Avcioğlu ise (1969: 104-165), ordu ile birlikte, yüksek eğitim kurumlarında eğitim gördükten sonra İttihat Terakki'ye katılan taşralı gençliğin, Batılılaşmaya karşı mücadele eden kesimleri oluşturduğunu ifade eder. Avcioğlu'na göre gayrimüslim ticaret sermayesinin önemli avantaj sahibi olduğu Balkan bölgesinde örgütlenen Türk ticaret sermayesi tarafından desteklense de asıl dinamiğini vatanı kurtarma amacı güden milliyetçi genç subaylar ile aydınların oluşturduğu İttihat ve Terakki'nin karşısında konumlananlar ise eski rejimin nimetlerinden faydalananlardır (Avcioğlu, 1969: 104-165).⁶

Görüldüğü üzere Osmanlı'nın son dönemlerinde yaşanan süreci, bu bağlamda şekillenen sosyal yapısını, Cumhuriyet'e geçiş sürecini, kısacası Türkiye'nin kapitalist gelişme sürecinin erken dönemlerini Bağımlılık Okulu'nun kavramları ile ele alan yaklaşımlar, daha çok eşitsiz gelişmeye, dışsal faktörlere ve nihayetinde, kapitalist gelişme süresinin çarpıklığına vurgu yapmaktalar. Oysa Ercan ve Oğuz'un da (2006: 286) vurguladığı üzere;

...Sermayenin yeniden üretimi, sermayenin üretim ve dolaşım sürecindeki birliği olarak ortaya çıkar. Sermayenin... kendini yeniden üretmesi, değer yaratma sürecinin daha somut açığa çıkış koşulu olarak eşitsiz ve bileşik bir biçimde gelişir.

---

6 Boratav (2006) ve Kazgan da (1999) Osmanlı İmparatorluğu'ndan Cumhuriyet'e geçiş sürecini ele alırken Avcioğlu ve Tezel'e yakın argümanlar kullanır. Örneğin Boratav, 1908 yılından başlattığı Türkiye İktisat Tarihi çalışmasında 1908'de iktidara gelen İttihatçıların ve 1923'te Cumhuriyet'i kuran kadronun, yarı-sömürgeleşmiş bir toplum yapısı devraldıklarını ifade ettikten sonra, bu dönemde Osmanlı'nın dünya ekonomisine hammadde ihracatı/sınai ürün ithalatı yoluyla eklemlendiğini ve modern sanayisi sermayesinin/yapısının oluş(a)madığını belirtir. Boratav'a göre, 1908-1922 arası dönem eksik kalmış bir burjuva demokratik devriminin gerçekleştirilmesi çabalarıdır. Bu devrimin yarım kalması ise, yarı sömürge olan imparatorluğun bağımlı yapısı, burjuvazinin komprador bir nitelik taşıması gibi olgulardır. Bu engeller burjuva devrimi yapma işini, küçük burjuva aydınlarının üstelenmesine yol açmıştır. Bu konuda bkz. Boratav (2006: 13-19). Kazgan da bu çerçeveye benzer şekilde, ticari kapitalizmin kapitülasyonlarla az gelişmiş ülkelerin ve aynı zamanda Osmanlı'nın pazarına birlikte başlayan "küreselleşme" olgusunu ele alır. Kazgan'a göre, bu süreç, ulus devlet/millî burjuvazi oluşturma amacıyla geliştirilen çabalar ve yarı sömürge kurumların tasfiyesi ile sona erer. Sürecin bir sonraki aşaması ise, ulusal ekonominin yeniden yapılandırılması ve kurumlaştırılmasıdır. Dolayısıyla Cumhuriyet'e geçiş, milliyetçi ve bağımsızlıkçı bir mücadele olması itibarıyla Osmanlı'dan keskin bir kopuşu ifade eder. Bu konuda daha detaylı bilgi için bkz. Kazgan (1999: 23-88).

Eşitsiz ve bileşik gelişime kavramı değer yaratma sürecinin somut düzeyde farklı mekan ve ilişkilerde farklı biçimler alması anlamına gelir. Birikim süreci bu anlamda sürece dahil olanlar arasında eşitsiz bir ilişki yaratmakla birlikte, ilişkiyi kapitalizmin yapısal belirlemeleri dolayımında tanımlar. Bu anlamda ilişkiye taraf olanların birlikte eşitsiz etkileşimli gelişimi gerçekleşir.

Kapitalizm, dünya genelindeki eşitsiz ve bileşik gelişimine⁷ paralel olarak ülkeler arasında hiyerarşik bir ilişki yaratır. Bu ilişkinin bir tarafında, nispeten erken dönemlerde kapitalistleşen ve literatürde 'gelişmiş', 'sanayileşmiş' ülke olarak nitelenen ülkeler yer alırken, diğer tarafta ise, kapitalistleşme sürecine daha geç eklenen ve 'azgelişmiş', 'gelişmekte olan', 'yarı sanayileşmiş' denilen ülkeler bulunur. Geç kapitalistleşme, erken kapitalistleşmiş ülkelerin etkilerinden bağımsız olarak ele alınamayacak olmakla birlikte, azgelişmiş olarak tanımlanan ülkelerin kapitalist dünyaya entegrasyonunun kapitalizmin uluslar arası ölçekte gelişmişlik düzeyine ulaştığı dönemlerde gerçekleştiği de hatırdan çıkarılmamalıdır (Yaman-Öztürk, 2006). Bir diğer ifadeyle;

...erken kapitalistleşme deneyimlerinde olduğu gibi geç kapitalistleşmede de, kapitalist rasyoneller, kapitalizm öncesi güçlerle mücadele içerisinde yerleşmektedir... Sürecin nispeten 'geç' başlamış olması, birikimin dinamiklerinin biçiminde bazı değişikliklere ve birikim sürecinde belirlenimlere de yol açmaktadır. Kısacası söz konusu olan, hem kapitalistleşme, hem de geç kapitalistleşmedir, yani kapitalist gelişmenin özgül biçimidir (Yaman-Öztürk, 2006: 87).

Yukarıda ele alınan yaklaşımlarda bu bakış açısının ihmal edildiğini görmekteyiz.

---

7 Eşitsiz ve bileşik gelişime kavramını formüle eden Lev Troçki şunları yazmaktadır: "Tarihsel bakımdan geri bir ulusun gelişmesi, zorunlu olarak, tarihsel sürecin farklı evrelerinin özgün bir kombinasyonuna yol açar. Betimlenen bu yörünge bütünsel olarak düzensiz, karmaşık ve bileşik bir niteliğe bürünür. Ara aşamaların üzerinden atlama imkanı, şurası iyi bilinsin ki, mutlaka gerçekleşecek bir şey değildir; sonuçta o da ülkenin iktisadi ve kültürel kapasiteleriyle sınırlanmıştır. Dolayısıyla, geri bir ülke daha ilkel olan kültürüne uyarlamak için dışarıdan hırsızlık yaptığı şeyleri sık sık çarçur eder. Bu durumda, söz konusu özümleme sürecinin kendisi çelişkili bir niteliğe bürünür. Rasyonel tarih yasasının çok bilmiş şematizmle hiçbir ortak yanı yoktur. Tarihsel sürecin en genel yasası olan ritmin eşitsizliği geri ülkelerin mukadderatlarında çok daha güçlü ve karmaşık bir şekilde ortaya çıkar. Dış zorunlulukların kamçısı altında, geri kalmış olan hayat sıçramaları ilerlemek mecburiyetindedir. Bu ritimlerin eşitsizliği evrensel yasasından değişik aşamaların birbirine yaklaşması, farklı evrelerin birleşmesi, arkaik biçimlerin en modern biçimlerle alışımı anlamında, daha uygun bir tanımlamanın yokluğunda bileşik gelişime yasası diye adandırabileceğimiz bir başka yasa doğar. Bu konuda bkz. Troçki (1998: 15-16).

2. Weberyen, Polanyici ve Dünya Sistemine Dayanan Açıklamalar: Patrimonyal Devlet ve Haraççı Yapıdan Bürokrasinin Zaferine

2.1. Teorik Çerçeve

Osmanlı'nın çözülüş sürecini analiz eden yaklaşımlardan bir diğeri de, İmparatorluğun genel yapısını ya da çözülüş sürecinde içine girdiği yönelimleri, Max Weber'den ödünç alınan "patrimonyal devlet" ve Karl Polanyi'den ödünç alınan "haraççı yapı" kavramlarına referansla tanımlamaktadır (Kasaba, 1993). Söz konusu kavramlardan hareketle yapılan analizlerin vardığı düşünsel sonuç ise, "güçlü devlet tezi"⁸ ile birlikte, devletin toplumdan soyut ve topluma karşı bir mekanizma olarak tanımlanması, bu mekanizmanın işleyişini sağlayan bürokratların ise, bir sınıf olarak kabul edilmesidir.

Devletin ve bürokratların, üretim ilişkilerinden bağımsız, kendi varlığını sürdürme çabası içerisinde olduğu ön kabulüne dayanan böylesi bir varsayımın Osmanlı'nın çözülüş süreci sonrasında ortaya çıkan Cumhuriyet'in kuruluş sürecine ilişkin analizi de benzer dayanaklara sahiptir. Bir diğer ifade ile devlet-toplum ikileminden hareket eden, dolayısıyla devleti, toplumsal ilişkiler setinden soyutlayan bu yaklaşımın Cumhuriyet'in kuruluş sürecine ilişkin temel tespiti, söz konusu sürecin, yönetsel yapı üzerinde egemenliğini kaybeden bürokratların, egemenliklerini sağlama mücadelesi olarak okunmasına dayanmaktadır. Öte yandan yaklaşım Immanuel Wallerstein'in çerçevesini geliştirdiği "kapitalist dünya ekonomisi" kavramından da faydalanmaktadır. Analize Wallerstein'in kavramsal çerçevesi de eklendiğinde, İmparatorluğun genel yapısı "Asya Tipi Üretim Tarzı (ATÜT)" ya da "vergisel üretim tarzı"nın geçerli olduğu bir "dünya imparatorluğu" olarak tanımlanmaktadır. Bahsi geçen yapının 18-19. yüzyıllarda içine girdiği dönüşümse, ATÜT'ten dış ticaret yoluyla artık aktarımına dayalı periferi tipi kapitalist gelişme süreci olarak değerlendirilmektedir. Dolayısıyla, bu yaklaşımı benimseyenler, İmparatorluğun çözülüşünden Cumhuriyet'in kuruluşuna giden süreçte yaşanan gelişmelerde, asıl olarak dışsal faktörlerle dolaşım ilişkileri çerçevesinde kurulan ilişkilerin rolü üzerinde odaklanmaktadır.

Süreci yukarıda ifade edildiği biçimde ele alan yaklaşımlarda kimi zaman Polanyi'nin kimi zaman da Wallerstein'in geliştirdiği kavramsal ve teorik çerçeve baskın gözükmektedir. Weber'in geliştirdiği kavramsal çerçeve ise her iki yaklaşımın ortaklaştığı noktadır. Weber'in, Polanyi'nin ve Wallerstein'in yaklaşımları

---

8 "Güçlü Devlet Geleneği" yaklaşımının bu çalışmanın bağlamı ile de ilintili ve kapsamlı bir eleştirisi için bkz. Dinler (2003).

nın bir arada bulunabilmesinde kuşkusuz, Polanyi'nin ekonomi-siyaset ayırımına dayanan yaklaşımı ile Weber'in ekonomik-sosyal düzen ve sınıf-statü ayırımına dayanan çözümleme biçiminin benzerliği ve Wallerstein'in her iki düşünürün çalışmalarından beslenmiş olmasının önemli bir payı vardır (Ulus, 2006: 147-213). Çalışmanın bu bölümünde önce, söz konusu yaklaşımlara temel oluşturan kavramsal ve teorik çerçevelere değinilecek, ardından, söz konusu yaklaşımların analiz biçimleri ele alınacaktır.

Karl Polanyi (2005), on dokuzuncu yüzyıl uygarlığının istisnai niteliğinin doğrudan doğruya kurumsal mekanizmalar temelinde belirlenmesi olduğunun altını çizer. Devletlerarası güç dengeleri, uluslar arası altın standardı, piyasa, liberal devlet olmak üzere dört kuruma dikkat çeken Polanyi'ye göre, bu kurumların ilk ikisi uluslar arası ve politik diğerleri ise, ulusal ve ekonomiktir. Dolayısıyla Polanyi'ye göre ekonomi ve politika, piyasa ve devlet gibi olgular farklı analiz birimlerini ifade etmektedir. Kapitalizmin bu dönemdeki başarısında uluslar arası finansa dikkat çeken Polanyi, iki düzenleyici ilke olarak piyasa ve sosyal koruma arasındaki çatışmaların, tarafların devleti kendi yanlarına çekme mücadelesini açığa çıkardığını belirtir (2005: 191-200). Dolayısıyla Polanyi hükümet ya da devleti piyasanın ya da sosyal korumanın dışında, kendi başına davranma kabiliyetine sahip bir birim olarak ele almaktadır.

Analizlerini daha çok bürokrasi, statü, sınıf gibi kavramlar üzerinden geliştiren Weber (2005) ise, bürokrasinin dönüşümünü para ekonomisinin gelişimine bağlar. Avrupa feodalizminde lordların aynı gelirden vazgeçerek vergi toplama işini mültezimlere dağıtmasının, aynı gelirden parasal gelire, dolayısıyla gelir ve gider bütçelerinin yapılabildiği bir aşamaya geçişi ifade ettiğini belirten Weber, bu süreçte ortaya çıkan bürokrasinin, kurulduktan sonra bir daha kaldırılamayacağına altını çizer. Bu durumun en önemli nedeni ise, bürokrasinin toplu eylemliliği, rasyonel düzenlilik kazanmış toplumsal eyleme büründüren ya da güç ilişkilerini toplumsallaştıran yapısıdır. Weber'e göre bürokrasinin bir başka özelliği ise, onu denetlemesini bilen herkes tarafından kullanılabilir olmasıdır (Weber, 2005: 313).

Weber'de bürokrasi olgusu bir sınıf konumunu ifade edebileceği gibi bir statü konumunu da ifade edebilir; çünkü Weber sınıf farklılıklarını yaşam farklılıklarına göre ele almaktadır. Ekonomik düzende oluşan mülkiyet farkları sınıfsal farklılıklarına yol açarken, sosyal düzen de statü farkları yaratmaktadır. Sınıfsal ayrışmanın önemini kaybettiği dönemlerde ise, statü farkları ortaya çıkacaktır. Dolayısıyla Weberyen analizlerde statü, güç ilişkileri, beceri gibi kavramlar da toplumsal tabakalaşmada önemli rol oynamaktadır. Öte yandan Weber'e göre sınıf

sal farklılaşmalar üretim alanında değil bölüşüm alanında, yani piyasa ilişkileri dolayımında belirlenmektedir (Ulus, 2006). Dolayısıyla Weberyen analiz biçiminin Osmanlı İmparatorluğu'nun son dönemlerinin ya da Osmanlı'dan Cumhuriyet'e geçiş sürecinin analizine uyarlanmış halinde, bürokrasinin sınıf olma özelliğine ya da kendi çıkarını kollama davranışına önemli rol biçilmekte, vurgular yapılmaktadır. Patrimonyalizmi, "geleneksel egemenlik çerçevesinde 'iktidarı elinde tutanın yönetsel (ve askeri), aynı zamanda da tümüyle kişisel yöntemi' olarak tanımlayan Weber'in çerçevesinden hareket edildiğinde (İnsel, 1996: 57) İmparatorluğun padişahlığa/sultanlığa dayalı yönetim yapısı patrimonyal devletin tipik bir örneği olarak karşımıza çıkar.

Osmanlı toplumsal yapısının analiz edilmesinde başvurulan bir başka çerçeve olan Asya Tipi Üretim Tarzı (ATÜT) analizleri ise, Türkiye, İran, Hindistan gibi doğu toplumlarında toprakta özel mülkiyetin olmadığı tezinden hareket eder. Bu açıklama biçimine göre, bu toplumlarda, iklim ve toprak şartlarından dolayı, topraktan ürün alınabilmesi devletin gerçekleştireceği büyük sulama tesislerine bağlıdır. Bu durum ise, toprağın mülkiyetinin özel kişilerde olmasının önüne geçen temel etmendir. Dolayısıyla toprağın mülkiyeti devlete ait olmakta, topraktan elde edilen artığa da devlet el koymaktadır ve bu süreçte elde ettiği artı ürünün bir kısmını kamu yatırımlarına aktaracak, bir kısmını da kendisi tüketecektir. Bu durum tarihsel süreçte, devletin hem tüketilen zenginliği hem de lüksü temsil etmesine yol açmıştır (Divitçioğlu, Tarihsiz: 11-44). ATÜT analizleri, doğu toplumlarında devletin ağır basan niteliğine karşın sivil toplumun oluşmamışlığına dayanır. Devlet ile kırsal alan arasındaki boşluğa vurgu yaparken, devlet otoritesini sınırlandıracak ilişkiler bütünü, yani sınıfların yokluğunun altı çiziler. Başka bir ifadeyle, ATÜT analizlerinde sınıflar arası ve sınıf içi çatışmaların olmadığı tezi işlenir. Bu analizlerde toprağın tek sahibi olarak ortaya çıkan devletin, toprak sahibi bir sınıfın varlığını engelleyen güç olarak resmedildiği görülür (İslamoğlu, 2010: 15-50).

Dünya sistemi analizlerinde ise, analiz nesnesi ulus devlet değil, dünya sistemi ya da mini sistemlerdir; yani, dünya ekonomileri ve dünya imparatorlukları biçiminde var olan tarihsel sistemlerdir. Belirli bir sistematığı olan, kurallara uyan ve bütünsel bir yapı oluşturan bütünsel kurumsal yapıları kapsayan dünya sistemi analizi, yukarıda da vurgulandığı üzere Polanyi'nin geliştirdiği çerçeveden de faydalanır. Buna göre, Polanyi'nin geliştirdiği karşılıklılık, dünya sistemi analizlerindeki mini sistemlere; yeniden bölüşümcü yapı dünya sistemi analizinde dünya imparatorluğuna, kurumsal bir yapı olan pazar ise dünya sistemi analizlerinde dünya ekonomilerine denk düşmektedir. Analizin temel noktalarından birisi, merkez ile çevre arasında gerçekleşen ticaret sonucunda merkeze özgü süreçlere sa-

hip ülkelere çevreden artı değer akışının vurgulanmasıdır (Wallerstein, 2005: 26-38). İçinde yaşadığımız iktisadi ve toplumsal yapının kökenlerinin 16.yüzyıla uzandığını ve kapitalist bir dünya ekonomisi olarak tanımlanması gerektiği tezi- ne dayanan dünya sistemi yaklaşımı, iktisadi ve toplumsal yapının temel ya da aslı malların ve emegücünün akışını da içeren bir işbölümü barındırdığı ön kabulünden hareket eder. Bu işbölümünün içerisinde pek çok politik birim barındırması ise, dünya ekonomisinin heterojen bir yapıya sahip olması sonucunu doğurur. Devletlerarası sistemde rekabet halinde devletler, sınıflar, hane halkları ve statü gruplarını da kapsayan bu heterojen yapı içerisinde oluşan iş bölümü, merkezden çevreye artı değer akışının gerçekleşmesinde, yani eşitsiz mübadelenin ortaya çıkmasında da önemli rol oynar (Wallerstein, 2005: 45-52). Dolayısıyla dünya sistemi yaklaşımı, dünya ekonomisinin ticaret biçimiyle genişlemesine ve bu genişleme sonucunda ortaya çıkan uzmanlaşmaya paralel olarak merkez, yarı çevre ve çevre biçiminde ortaya çıkan yapıları vurgulamaktadır. Bu bölgelerin işbölümü ise ticari ilişkiler dolayısıyla belirlenmektedir. Çevreden merkez ülkelere ticari ilişkiler dolayısıyla artık aktarılması biçiminde işleyen mekanizma, merkezdeki karın maksimize edilmesine katkı sağlarken çevrenin az gelişmişliğini de yeniden üreten biçimde işlemektedir.

Dünya sistemi yaklaşımının Osmanlı İmparatorluğu'nun tarihsel gelişimine uyarlanması olarak değerlendirilebilecek yaklaşımlar Osmanlı ve Batı Avrupa toplumsal formasyonlarının farklı gelişimlerini 16. yüzyıldan itibaren Osmanlı İmparatorluğu'nu da içine alarak genişleyen dünya kapitalist sisteminin dalgalanan gerçekliği ile açıklamaktadır (İslamoğlu, 2010: 15-50). Bu aşamada merkezi devlet ise, farklı ekonomik yapıları bir arada tutabilmek amacıyla, artığa el koyma ve dağıtım ilişkilerini düzenleme fonksiyonunu yerine getirmektedir. Bu analiz Osmanlı'ya uyarlandığında, inceleme alanı, ticaret sermayesinin sistemle nasıl bütünleştiği meselesi etrafında dolaşmaktadır ki bu noktada en önemli işlevi devlet üstlenmektedir. Öte yandan bu süreç Osmanlı İmparatorluğu'nun Avrupa kapitalizmi tarafından içerilmesi sürecini de ifade etmektedir; ancak bu süreçten sonra, inceleme alanı dünya imparatorluğu değil dünya kapitalist sistemi olmaktadır. Bu anlamda, dünya sistemi analizlerinde Osmanlı İmparatorluğu'nun 16. yüzyıldan sonraki hikâyesi, imparatorluğun dünya sistemi tarafından içerildiği argümanına dayanmaktadır (İslamoğlu, 2010: 15-50).

2.2. Weberyen, Polanyici ve Dünya Sistemine Dayanan Açıklamaların Türkiye'nin Kapitalist Gelişme Sürecine Uyarlanması

Osmanlı'dan Cumhuriyet'e geçiş sürecini, yukarıda ifade edilen çerçeve içe-

risinde analiz eden Çağlar Keyder (2003), Louis Althusser ve Étienne Balibar'ın "üretim tarzı" kavramından, Frank'ın "merkez-çevre" ayrımına kadar çeşitli yaklaşımlardan beslenmekle birlikte, Wallerstein tarafından geliştirilen, "dünya imparatorluğu" ya da "dünya ekonomisi" kavramlarına büyük önem atfeder. Keyder'e göre Osmanlı toplum yapısı feodal değil, ATÜT formasyonundadır. İmparatorluk'ta, prekapitalist yapılardan farklı olarak, ticaret kontrol altında tutulmakta, tarımdan elde edilen artık büyük ölçüde saraya aktarılmaktadır. Bu ilişkilerin sürekliliğinin sağlanmasında en önemli rolü de bürokrasi üstlenmektedir. Bir diğer ifadeyle toplumsal yapının temel öznelere, merkez tarafından atanan, statülerini bu atamaya borçlu olan ve artığı, vergi yoluyla merkeze aktaran memurlar ile küçük köylülerden ibarettir; ancak 16. yüzyıldan itibaren İmparatorluğun yaşadığı mali krizle birlikte ticaret yollarının yön değiştirmesi, bu yapıyı zayıflatmaya başlamıştır. 18. yüzyılda, Osmanlı'da Ayanlar devlet görevlilerine karşı egemenliklerini arttırabilmişlerse de, merkez 19. yüzyılda yeniden hâkimiyetini kurmuştur (Keyder, 2003: 9-101).

Bürokrasinin bir sınıf olduğu noktasından hareket eden Keyder, tüccar kesiminin de artıktan pay almaya başlamasının önemli çatışmalar yaratığının altını çizer. Keyder'e göre bürokrasi, 18. yüzyıl sonrasında, Avrupa ile bütünleşmenin başlıca aracı olma imkânı elde ederek sınıfsal ayrıcalığını gözetmiş ve Avrupa ile bu ayrıcalığı devam ettirebilecek bir kapitalist bütünleşme modeli kurmaya çalışmıştır. Bu çabanın kristalize oluşu ise, bir yandan gayrimüslim tüccar sermayesine önemli ayrıcalıklar sağlayan diğer yandan da serbest ticaret doktrininin merkez-çevre işbölümüne evrilmesini sağlayan 1838 Anlaşmasıyla gerçekleşmiştir. Keyder'e göre, Osmanlı'nın tüketim malı ithalatını ve gıda malları ihracatını arttıran, geleneksel zanaatların yıkımına yol açan anlaşma, geleneksel düzenin şehir burjuvalarının, Müslüman tüccar ve zanaatkârların yerini başka aktörlerin almasını sağlarken, iki geleneksel kesim olan küçük köylülük ve bürokrasinin varlığını ortadan kaldırmamıştır. Öte yandan bürokrasi ile yeni oluşan gayrimüslim ticaret sermayesi arasında çatışmalar doğmasına da hizmet etmiştir. Bu durum ise, yeni tüccar sınıfın geleneksel sistemi değiştirme potansiyeliyle birlikte, bürokrasinin geleneksel sınıfların gözündeki meşruluğunu koruma kaygısını açığa çıkarmıştır (Keyder, 2003: 9-101).

Keyder'e göre, İmparatorluğun, Avrupa'dan aldığı borçları ödeyemez duruma gelmesi, Avrupa sermayesinin Osmanlı'daki küçük köylülük ile doğrudan ilişki kurması, Düyun-u Umumi İdaresi'nin oluşturulması, Osmanlı'ya yapılan doğrudan yabancı yatırımların artması gibi gelişmeler hem reformcu burjuvazinin İmparatorluğu dönüştürme amacına hizmet etmiş, hem de İmparatorluğun, ticaret,

borçlanma ve doğrudan yatırımlar yoluyla kapitalist dünya ile bütünleşmesini sağlamıştır. Bu süreçte egemenliğini korumak isteyen bürokratlar ise, egemenliklerini yeniden tesis etme mücadelesi içine girmiştir (Keyder, 2003: 9-101). İmparatorluk'ta bir sanayi burjuvazisinin olmaması, başlardaki amaçları devleti kurtarmak olan bürokratların zaman içerisinde yerli burjuvazi yaratma temasının ön plana çıkmasını, dolayısıyla milli burjuvazinin oluşmasını sağlayacak politikaların gündeme alınmasını zorunlu kılmıştır. Birinci Dünya Savaşı ile bürokrasinin bu çabaları daha da derinleşmiş, Cumhuriyet'in kurulmasıyla birlikte başarıya ulaşmıştır (Keyder, 2003: 9-101).⁹

Keyder, Memalik-i Osmaniye'den Avrupa Birliğine başlığını taşıyan çalışmasında ise İmparatorluğun çözülüş sürecini ulus-devleti sorunsallaştıran bir noktadan ele alır. Çalışmada ayrıca, devletin patrimonyal niteliğine, ulusal ayrılıkçılığa ve patrimonyal kriz olgusuna da vurgu yapan Keyder, tarihsel sosyoloji geleceği içinden hareket eden yaklaşımların egemen devletlerin kurulması aşamasında şehirler ile merkezi krallıklar arasındaki çatışmaya dikkat çektiğini vurgular. Bununla birlikte Keyder'e göre tarihsel sosyoloji ekolünün yöntemi ile analiz yapan yazarlar, örneğin Tilly, liman şehirleri ile devletler arasındaki çatışma tezini, her iki tarafı da sadece ekonomi ya da politika için soyutlayarak işlerler (Keyder, 2005). Keyder'e göre ise, liman şehirleri, uluslar arası yapısı ve kozmopolit özellikleri ile imparatorluk zihniyetinin ulus devlet karşısındaki anti tezini ifade etmektedir ki, bu durum yeni ulus devletin liman şehirlerine kuşkuyla yaklaşmasını da

---

9 Keyder yukarıda aktarılan görüşlerinin ilk işaretlerini daha erken tarihli bir çalışmasında verir. Osmanlı'nın sosyal yapısı ilgili çalışmada şu şekilde resmedilir: Tarımda küçük üreticiliğin yaygınlığı bu ürünlerin pazarlamasını yapan bir araçlar sınıfını da beraberinde getirmiştir. Bu araçlar ise, büyük ölçüde gayri Müslim kesimlerden oluşmaktadır. Ticaretin yapısında ortaya çıkan bu değişim, ticaret üzerindeki politik denetimin zayıflamasının yanında, İmparatorluğun dünya ekonomisine hammadde ihracatı, mamul ithalatı yoluyla eklenmesini sağlamıştır. Sonuçta Osmanlı sosyal yapısı, 16-19. yüzyıllarda periferileşmeye geçiş sürecini yaşamış, bir diğer ifade ile çözülmeye başlamıştır. Keyder ilgili çalışmada, ATÜT'te sınıf çelişkilerinin üretim kavramı içinde kavranamayacağından hareketle bu çözümlü sürecinde başka yapılara bakmanın gerekli olduğunu ifade eder ki bu dinamik sınıf içi çatışmalardır, yani üretim üzerinde hak iddia eden gruplar arasındadır. Bu kesimler ise çeşitli kesimlerden oluşan devlet görevlileridir. Periferileşmenin, dünya işbölümünün parçası olarak kendi kendini yeniden üreten bir birim olmaktan çıkmak anlamına geldiğini belirten Keyder, 19. yüzyıl sonrasında İmparatorluğun yönelimleri ile ATÜT arasında uyumsuzluklar ortaya çıktığını ifade eder. Ancak Keyder'e göre yaşanan süreç sadece merkez ülkelerin dayatmaları ile gerçekleşmemiş, bürokratik sınıfların ihtiyaçları ile batıcı yönetici sınıfların ideolojik özelemleri de önemli rol oynamıştır. Sonuçta Osmanlı'nın özgüllüğü ortadan kalkmıştır. Bkz. Keyder (1983).

berberinde getirmiştir (Keyder, 2005). Dolayısıyla Keyder, bu çalışmasında da, dışsal faktörler ile ya da 'dışarı' ile ilişki kurmayı sağlayan mekânlar ile (limanlar) içsel faktör olarak bürokrasiyi karşı karşıya getirir.

Buraya kadar ifade edilenlerden görüldüğü üzere, Keyder'in çalışmalarında Wallerstein'in geliştirdiği kavramsal çerçeve önemli bir yer işgal etmektedir. Bununla birlikte bu çerçevenin Osmanlı'dan Cumhuriyet'e geçiş sürecini bütünselliği içinde açıklayabildiği kuşkuludur. Bu durumun ilk nedeni analizin kapitalist ilişkiler bütünü'nün içsel ilişkileri çerçevesinde yapılamamasıdır. Oysa Osmanlı'nın son dönemlerini kapitalist ilişkiler bütünü içerisinde analiz etme çabası güdüldüğünde, sistemi oluşturan ve dahası kendini yeniden üretebilmesinde temel rolü oynayan dinamiğe dikkat çekmek gerekmektedir. Sistemin kendini yeniden üreten mekanizmalarının anlaşılabilmesi ise, kapitalist toplumsal formasyonun içsel ilişkilerinin analiz edilmesini zorunlu kılmaktadır ki, söz konusu içsel ilişkilerin anlaşılabilmesi amacıyla başvurulabilecek anahtar, bir dizi sosyal ilişki ve nesnelere arası bağlantı dolayımında açığa çıkan değer teorisi'dir. Değer teorisine dayanan bir analizin ilk ayağını oluşturan ilişkisel boyuta bakıldığında, ele alınması gereken ilk nokta ise, bir olgu ve bir ilişki olarak sermaye birikimi olacaktır (Ercan, 2006). Sermaye birikiminin ilişkisel boyutuna bakıldığında, değinilmesi gereken ilk nokta bu ilişkinin taraflarıdır; ancak taraflar arasında gerçekleşen ilişki tek boyutlu değildir. Bir diğer ifade ile birikim sürecinin tarafları dendiğinde, hem sınıf içi ilişkilerden hem de sınıflar arası ilişkilerden bahsetmek gerekir. Sınıf içi taraflar ifadesi ile kastedilen sermayenin farklı formlarıdır ki; ticaret sermayesi-üretici sermaye-para sermaye; üretim ya da tüketim araçları üreten sermayeler; ulusal planda faaliyet gösteren firmalar-uluslar arası planda faaliyet gösteren firmalar gibi ayrımlar buraya dahil edilebilir. Bununla birlikte sermayeler arasında ortaya çıkan bu ayrım, sürecin sınıflar arası ilişki boyutundan bağımsız değildir. Bir diğer ifade ile birikim sürecinde sermaye sınıfı içinde ortaya çıkan bu tür ayrımlar, sermayenin emek üzerindeki kontrol rejiminin belirlenmesinde de, yani sürecin sınıflar arası ilişkiler boyutunda da önemli rol oynayacaktır. Bu ise, bölüşüm ilişkilerinin değil üretim ilişkilerinin ön plana alınmasını zorunlu kılmaktadır. Oysa Keyder'in analizinde sınıf, üretim ilişkilerinden hareketle değil değişim ve piyasa ilişkilerinden, statülerden hareketle tanımlanmaktadır. Bu tanımlamanın vardığı sonuç ise, Cumhuriyet'in kuruluş sürecinde rol oynayan bürokrasinin bir sınıf olduğu kabulüdür. Keyder'in yaklaşımında sürecin uluslar arası boyutu ise, ticari ilişkiler bağlamında ele alınmaktadır. Öte yandan 16. yüzyıl sonrası İmparatorluk tarihi, kapitalist dünya sisteminin tarihine indirgenmekte, böylece iç-dış ayrımı ortadan kaldırılarak özgünlükler, içsel yapı ile dışsal yapıların karşılıklı etkile-

şimi ya da kapitalist hiyerarşi içerisinde yer alan ülkelerin eşitsiz ve bileşik gelişimi ihmal edilmektedir.

Ahmet İnel de Osmanlı'dan Cumhuriyet'e geçiş sürecini Keyder'e yakın bir teorik çerçeveden hareketle ele alır. Süreci bürokratlarla/devletle sivil toplumun çatışması bağlamında ele alan İnel, Keyder'le Osmanlı toplumsal yapısını patrimonyalizmle açıklama noktasında buluşursa da İnel'in çalışmasında "kurumlaşma"ya yapılan vurgunun daha ön planda kaldığı görülür. Kaldı ki, İnel de "devletin iktisadi alanı kurumlaştırmasının izlerini sürdüğünü ifade eder ki, bu durum İnel'in analizlerinde Polanyi'nin etkisinin daha baskın olduğunu ortaya koyar niteliktedir. İnel'e göre, İmparatorluğun kurulmasından çöküşüne kadar geçen süre zarfında, kapıkulu kesiminin güç ve özerkliği artmıştır. Öte yandan bu süreçte, iktisadi devletçilik ile siyasi devletçilik de beraber gelişmiştir. Dolayısıyla, gerek Osmanlı'nın son dönemlerinde gerekse Cumhuriyet'in kuruluş yıllarında temel çatışma sivil toplum ile devlet arasında cereyan etmiştir (İnel, 1996: 11-91).

Wallerstein'in kavramsal çerçevesinden de faydalanan İnel, bütünsel yapı olarak tarihi sisteme ve yapının içinde organik etkileşim halindeki etkenlere vurgu yapar. Wallerstein'in, kapitalist dünya ekonomisinin temel çelişkisi olan merkez-çevre çatışmasının, çağdaşlığı belirleyen bütün kurumlar, sınıflar, gruplar, yurttaşlar, aile ve devletlerin oluşumunu sağladığı, bu yapıların "kapitalist dünya ekonomisinin kurumsal girdabının öğeleri" olduğu görüşünden hareket eden İnel (1996: 41), çalışmasının eksenini "Türkiye'de iktisadi alanın devlet eliyle kurumlaşması"na odaklandığını belirtir. İnel'e göre patrimonyalizm Osmanlı İmparatorluğu ile birlikte Cumhuriyetin de maddi iskeletini oluşturmaktadır. Batılılaşma olgusunun devindiricisi olan milliyetçilik ise, devlet ve seçkinlerin kenetlenmesini, homojenleşmesini sağlayacak bir araç görevi görmektedir. Bu anlamda iktisadın kurulması, ulusal ekonominin kurum olarak kurulmasıdır. Osmanlı'dan Cumhuriyet'e geçişte bürokrasi'nin tavrının Weber'in modelinde olduğundan daha belirleyici ve egemen olduğunu belirten İnel, Osmanlı'daki mülk ifadesinin devlet anlamına gelişinden hareketle, Osmanlı'nın son dönemlerinde ya da Cumhuriyet'in kuruluş döneminde yaşanan süreçlerin devleti var etme çabasından kaynaklandığını ima eder. Bu noktadan hareketle, devlet ile sosyal gerçekliği birbirine dışsal süreçler olarak değerlendirme olgusunun İnel için de söz konusu olduğunu söylemek mümkün. Öte yandan İnel, Osmanlı'nın son dönemlerinde iki farklı kurumsallaşmanın oluştuğunu ifade eder: Geleneksel meşruiyet yapıları ve laik bürokrasi. İnel'e göre bu kurumsallaşmalar aynı zamanda, İmparatorluk yöneticilerinin yabancı güçlere ya da para kaynaklarına başvurma sebebini de açıklar: Merkezi yapıyı güçlendirme isteği ya da iktidarı merkezileştirme isteği. Bu

noktadan hareket eden İnsel batılılaşmanın devlet için iktidar ve değişim stratejisi, bir diğer ifade ile devletin egemenlik stratejisinin bir bileşeni olduğunun altını çizer. Bu noktada Cumhuriyet'in kurucu ideolojisi olan Kemalizm ise, devletin toplumsal ve ekonomik örgütlenme üzerindeki denetimini arttırma çabası anlamına gelir (İnsel, 1996: 11-91).

Keyder'in kullandığı teorik çerçeve için getirilen eleştiriler İnsel'in yaklaşımı için de ifade edilebilir. Bununla birlikte İnsel'in yaklaşımı, Keyder'den farklı olarak devleti koruma kaygısı ile oluşturulan 'resmi ideoloji' kavramına dayalı analizlerin zeminini hazırlamaktadır.¹⁰ Günümüzde oldukça yaygınlık kazanan böylesi analizler, yaşanan gelişmeleri bütünsel olarak ve sınıfsal ilişkiler dolayımında analiz etmenin uzağına düşmenin yanında, resmi ideolojinin var olmasının zeminini hazırlayan egemen ideolojinin, yani kapitalist ilişkiler bütünü'nün analiz dışında kalmasını sağlayarak neden ile sonucun ayrışmasına yol açmaktadır.¹¹

---

10 Bu konuda bir değerlendirme için bkz. Türkay (1998: 50-57).

11 Günümüzün tartışmalarına, ünlü batıcı-sağ/İslamcı-doğucu sol tanımlaması aracılığıyla merkez-çevre analizlerini güçlendirmek biçiminde katkı sunmuş olan Küçükömer de, İmparatorluk'un çözülme sürecinde temel çatışmanın bürokratlar ile sivil toplum ya da halk arasında yaşandığını iddia eder. Küçükömer'e göre, Batı'da kapitalist kurumların oluşmasına rağmen Osmanlı'da, merkezi asker ve yarı seferber devlet yapısı nedeniyle kapitalist öncesi bir yapıdan merkantil kapitalizme geçilememiştir. Öte yandan yönetici bürokratların elde ettikleri üretim araçları sahipliği konumu, sınıfsal ilişkilerin ortaya çıkmasını engellemiş, zaman içerisinde padişaha ait toprakta ve dolayısıyla üretim ilişkilerinde çözülme görmüştür. Bu çözülme ise, batının üstünlüğün kabul edilmesini ve batı toplumu benzeri bir yapılanma oluşturarak imparatorluğun kurtarılabilceği fikrinin gelişmesine hizmet etmiştir. Bir diğer ifadeyle içeride kapitalist üretim yapısına geçemeyen İmparatorluk, üretim güçlerinin tasfiye olmasına, yarı sömürge haline gelmesine yol açan süründürücü, yani hem tutucu hem de yıkıcı bir dengede kalmıştır. Küçükömer'e göre, Tanzimat döneminde hayata geçirilen uygulamalar, İmparatorluğun bir yandan Batı kapitalizmi tarafından bölüşülmesi anlamına gelirken bir taraftan da bürokratların devleti kurtarma çabalarını ifade ediyordu. Bu sürecin kristalize olduğu aşama ise, 1838 Baltalimanı Anlaşmasıydı. Anlaşma'nın bir başka yanı ise, devletin tekeli gelirlerini ortadan kaldırmasıydı. Bürokratların Levantenlerle birlikte Batı'nın işbirlikçileri haline geldiği bu süreçte, halk, İslamcı-Doğucu cepheye yerleşiyordu. Öte yandan bu gelişmeler Osmanlı'da ikili bir hukuk gelişmesini de sağlıyordu: Batıcı laik hukuk ve İslamcı doğucu hukuk. Küçükömer'e göre yaşanan gelişmeler, bürokratların asker sivil karışımı bir kesiminin İttihat ve Terakki içinde, bir kısmının da padişahla, İslamcı halk cephesinde buluşmasına yol açtı. Resmi tarih, bu cepheleşmede laik bürokrat kesimi ilerici, doğulu değerleri savunan bürokrat kesimi ise gerici olarak kabul ediyordu. Ancak Küçükömer'e göre gerçek bunun tam tersiydi. Batıcı, laik ve seçkin bürokratları halkın değerlerine aykırı tutum takınmaları ve yukarıdan aşağı bir dönüşüm gerçekleştirmeye çalıştıkları gerekçesiyle sağda kabul eden Küçükömer'e göre, İttihat ve Terakki ile birlikte Cumhuriyet'in kuran kadroların da

Sonuç Yerine

Osmanlı'dan Cumhuriyet'e geçiş sürecinin, bir kapitalistleşme sürecinin zorunlu aşamaları olarak ele alınmasına dayanan bir çerçeve ise, yukarıdakilerden önemli farklılıklar taşıyacaktır. Böyle bir yaklaşım her şeyden önce, analizin temel line, kapitalist gelişme sürecinin temel dinamiğini ifade eden; aynı zamanda bir olgu, ilişki ve süreç olma özelliği taşıyan sermaye birikimini yerleştirilmesini zorunlu kılmaktadır.¹² Analizin merkezine sermaye birikiminin yerleştirilmesi ise, tarihsel bir bağlam içinde olmak kaydıyla sürecin ilişkisel boyutunun ele alınmasını gerektirmektedir.

Konunun tarihsel bağlamına değinildiğinde şu söylenebilir: Kapitalist sistemin uluslar arası ölçekte yeniden yapılanması, sürece eklenmek isteyen ülkelerde sermaye birikim sürecinin, sistemin ihtiyaçları doğrultusunda yeniden yapılanmasını da beraberinde getirir. Bu durum ise, sürecin aktörlerinin farklılaşması sonucunu ortaya çıkarır. Öte yandan bu ilişki, tek yönlü değil, yapı, olgu ve aktörler arasındaki karşılıklı etkileşimin sonucudur. Dolayısıyla, kapitalist gelişme sürecinin farklı aşamaları ve bu aşamalarda farklı aktörlerin ön plana çıkması, kapitalist sistem içinde yaşanan gelişmelerle ülke içi sınıfsal yapının bir tamamlayıcılık ilişkisi içerisinde gerçekleşmektedir (Gülalp, 1983: 29). Sınıfsal boyuta bakıl-

---

dahil olduğu bu kesimin asıl kaygısı, halkı değil ama devleti ele geçirmektir. Tablonun sol tarafını ise, batıcı kesime karşı duran İslamcı-doğucu cephe, yani seçkin bürokratlara karşı duran sivil toplum ya da onların temsilcilerini oluşturuyordu. Dolayısıyla Küçükömer, İmparatorluk'tan Cumhuriyet'e geçiş sürecini, bürokrasi ya da 'ceberrut' devlet ile sivil toplum ya da halk arasında geçen bir çatışmanın ürünü olarak kabul etmektedir. Bu yaklaşım aynı zamanda günümüz Türkiye'sinde yaşanan çatışmaları da merkez çevre paradigmasından ele alan yaklaşımlar için zemin hazırlamaktadır ki, böylesi bir ele alış, her şeyden önce sınıf olgusunu bir analiz aracı olarak kullanmadığı, dolayısıyla kapitalist sistemin sürekliliğini sağlayacak ilişkisellikleri analize dahil etmediği için eleştiriye tabi tutulabilir. Öte yandan Küçükömer'in yaklaşımında, bürokrasiye ya da devlete kendi başına davranan aktörler misyonu biçilmekte, dolayısıyla söz konusu aktörler sosyal gerçekliğin dışında değerlendirilmektedir ki böylesi bir ele alış, bütünsel bir analizin önüne geçmektedir. Bkz. Küçükömer (2002: 7). Merkez-çevre analizlerine daha yakın tarihli bir örnek için bkz. Keyman (2013).

12 Kuşkusuz Osmanlı'dan Cumhuriyet'e geçiş sürecini yukarıda eleştirilen iki yaklaşımın dışında, bütünlüklü ele alan çalışmalar da mevcut. Geçiş sürecini sermaye birikimi kavramını merkezine alarak ele alan Koray Yılmaz'ın (2005) çalışması; süreci "kapitalizme Prusya tipi geçiş" olarak tanımlayan Mustafa Bayram Mısırlı'nın (2002) çalışması ve hem geçiş sürecini hem de genel olarak Türkiye'nin kapitalist gelişme sürecini "Türkiye'de sınıf mücadeleleri" başlığı altında ele alınan Sungur Savran'ın (2010) çalışması bu konudaki örneklerden bazıları.

dığında dikkat çekilmesi gereken noktalardan ilki ise, sınıf içi ve sınıflar arası çatışmalardır. Birikim sürecine temel teşkil eden çatışma sürecini oluşturan sınıflar arası çatışma boyutunda, taraflardan birisinin, işçi sınıfının sürece müdahil olacak bir aktör olarak vücut bul(a)maması, temsiliyet meselesinin ele alınmasını zorunlu kılmaktadır. Tam da bu noktada, gerek sermaye birikiminin süreklilik koşullarının yaratılmasında temel rolü oynaması, gerekse, sınıf içi ya da sınıflar arası çatışmaların yaşandığı zemini oluşturması dolayısıyla devletin rolünün analize katılması gerekmektedir (Türkay, 2006). Kaldı ki özellikle Osmanlı'nın son dönemlerinden itibaren devletin yapısında yaşanan dönüşümlere bakıldığında, devlet birçok farklılaşmaya karşın, bir olgunun, sermaye birikiminin, sürekliliğinin sağlanacağı bir biçime evrilmiştir. 1839 tarihli Tanzimat Anlaşması'nı tasarlayanların Anlaşma ile ilgili kayıt düştüğü şu sözler bu durumun daha iyi anlaşılmasına yardımcı olmaktadır:

Eğer mülkiyet güvenliği yoksa kişi devlete ve cemaate karşı kayıtsız kalır, kimsenin ülke refahında çıkarı olmaz, kişi kendi dertlerine ve endişelerine gark olur. Tam aksine, eğer kişi kendi mülkü hakkında tam bir güvenlik hissederse, kendi işleriyle uğraşacak, yaptığı işi geliştirmeye çalışacak ve kendi devletine duyduğu bağlılık ve sevgi sürekli artacak; bu durum hiç kuşkusuz onu toplumun yararlı bir üyesi olmaya yöneltecektir (Ahmad, 1999: 38).

Kuşkusuz bu durum, devletin kendi başına bir aktör olabilmesinden değil yaşanan gelişmeleri ve bu gelişmelerin doğurduğu çatışmaları bünyesinde barındırmasından kaynaklıdır. Dolayısıyla, Osmanlı'dan Cumhuriyet'e geçiş sürecinin tarihsel boyutu ve sınıfsal boyutu daima iç içedir; ama devlet de bu sürecin dışında ve ondan kopuk bir yapı oluşturmamaktadır.

Osmanlı'nın, kapitalist ilişkiler bütünü içerisine girmeye başladığı son dönemleri, özellikle de, bu sürecin kristalize olduğu 1838 Ticaret Anlaşması sonrasında yaşanan gelişmeler yukarıdaki çerçeveden ele alındığında, dikkat çekilmesi gereken ilk nokta, söz konusu sürecin bir yandan süreklilikleri bir yandan kopuşları barındıran yapısıdır. Bu noktadaki süreklilik, birikimin kendisidir. Yaşanan sürecin kopuş olarak tanımlanabilecek yanlarını ise, birikim sürecinin farklılaşan aktörlerinde ve devletin, birikimin sürekliliğini güvence altına almak için hayata geçirdiği, Tanzimat, Islahat, 1867 Nizamnamesi gibi zamana ve mekâna göre farklılaşabilen düzenlemelerde aramak gerekmektedir (Türkay, 2006). Kuşkusuz, farklı zaman ve mekânlarda, kapitalist sermaye birikiminin farklı ihtiyaçlarına denk düşen, bu anlamda farklı aktörlerin egemenliğinde olsa da birikimin sürekliliğini sağlayan "milli iktisat" olgusu da bu genellemeye dâhildir. Sermaye birikim sürecinin aktörleri arasındaki çatışmaların derinleştiği, bununla birlikte

kapitalist sistemin uluslar arası ölçekte yeni bir yapılanmaya girdiği 1. Dünya Savaşı dönemi, İmparatorluğun kapitalist ilişkilerinin derinleşmesi sürecinin bir başka aşamasını ifade etmektedir. Ancak daha önce ele alınan dönemde olduğu gibi bu dönemde de, içirme-dışlama/süreklilik-kopuş ilişkilerini gözlemlemek mümkündür. Tıpkı daha önceki süreçte olduğu gibi bu süreçte de en önemli sürekliliği birikim sürecinin kendisi oluşturmaktadır. Bununla birlikte yaşanan içsel ve dışsal gelişmelerin etkisiyle, sürecin aktörleri yeniden değişime uğramış, bu ise yeni çatışma alanlarını açığa çıkarmıştır. Bu süreçte rol oynayan en önemli aktör ise, 1908’de iktidara gelen, 1914 sonrasında ise, sermaye birikim sürecinde ulusal unsurların başat aktör olmasını amaçlayan bir dizi politikayı hayata geçiren İttihat ve Terakki olmuştur. İttihat ve Terakki’nin “milli iktisat” olarak adlandırılan politikaları, elde tutulabilen coğrafyadaki egemenliğin sürdürülebilmesi amacını gütmektedir. Bu noktada coğrafyanın tek bir pazar olarak örgütlenmesinin ideolojik altyapısını hazırlamaya dönük bir kavram olarak Türkcülük/milliyetçilik uygulamaları önem kazanmaktadır (Türkay, 2006). Bu akımın önemli temsilcilerinden olan Ziya Gökalp’ın, özellikle serbest ticaret konusundaki fikirleri, İttihat ve Terakki politikaları üzerinde önemli etkiler uyandırmıştır. Gökalp, yazılarında “serbest ticaret” ideolojisini oldukça sert bir biçimde eleştirmiş, hatta eleştirilerini serbest ticaret doktrininin vatanseverlikle uyuşmadığının kabulüne kadar ulaştırmıştır (Çavdar, 2001: 113). Kapitülasyonların kaldırılmasını ve hükümetin gümrükler üzerinde belirleyici olabileme gücü elde etmesini tek başına yeterli görmeyen Gökalp, ilerleyen dönemde kaleme aldığı birçok yazıda, devletin ulusal ve himayeci politikalar yoluyla bir burjuva sınıfı oluşturması gerektiğinin altını çizmiştir (Hilav, 1989). Dolayısıyla İttihat ve Terakki’nin uyguladığı politikalar, sermaye birikim sürecinin sürekliliğini sağlama kaygısı gütmekle birlikte, sürecin aktörlerinin farklılaşmasını, daha önceki dönemlerde sürecin kaybedenleri olan Müslüman-Türk ticaret sermayesini yeniden başat aktör haline getirebilme kaygısını ifade etmektedir. Bir başka ifadeyle, başat amaç bağımsızlık ya da otoriter bir yönetim yapısı oluşturmak değil, sermaye birikimin sürekliliğini sağlayacak bir zemin yaratmaktır. Gerek İttihat ve Terakki’nin dayandığı kadrolar ve bu kadroların bu süreçte elde ettiği sermaye birikiminin düzeyi (Buğra, 1995) gerekse Talat Paşa’nın anılarında aktardığı şu sözler bu dönemde uygulanan politikalarla amaçlananın anlaşılabilmesi için bir örnek oluşturmaktadır:

Her harpte Türk olmayan unsurlar servet sahibi oluyor, vatandaşlar ise insanca ziyat verdikten başka fakr ve zarurete düşüyorlardı. Bu itibarla vatandaşları ticarete teşvik etmek ve kendilerine kolaylık göstermek lüzumlu görüldü... Fakat sonra... bazı şahsiyetlerin yakın akrabaları ve dostları ticaretle hiçbir münasebetle

alakaları olmadığı halde büyük servet elde ettiler ve bu da halkın bütün itimadını sarstı (aktaran Tekeli ve İlkin, 2003: 9).

Baltalimanı Anlaşması sonrasında ortaya çıkan bir diğer ilişkisellik de kapitalist ilişkiler bütününe içkin olan eşitsiz ve bileşik gelişme yasası çerçevesinde açığa çıkan, görece erken kapitalistleşmiş ülkelerle kurulan eşitsiz ilişkilere. Ancak söz konusu ilişkilerin analize dâhil edilmesi, Osmanlı'nın yaşadığı dönüşüm sürecinin temel taşıyıcısı olmaları, dolayısıyla süreçte yalnızca dışsal bir belirlenimin etkili olması dolayısıyla değil, İmparatorluğun, verili koşullarda egemenlik alanlarını kaybediyor oluşunun göstergesi olması açısından önem taşımaktadır (Türkay, 2006).

Osmanlı'nın Birinci Dünya Savaşı'ndan yenik çıkması, İttihat ve Terakki iktidarının projelerinin duraklamasına yol açmıştır. Bununla birlikte, İttihat ve Terakki'nin içinden çıkan ve özellikle ticaret sermayesi ile büyük toprak sahiplerinin temsiliyetini taşıyan kadrolar, bu süreci mantıklı sonuçlarına ulaştırmışlardır. Bu mantıklı sonuç ise, halkın değilse de, tanımlanmış bir coğrafyada egemenlik alanı kurarak birikim sürecini sürdürme kaygısı güden ticaret sermayesi ve büyük toprak sahiplerinin önemli desteği ile denetleme olanağı bulunan coğrafyada yeni bir ilişkiler bütünü olarak Cumhuriyet'in kuruluşu olmuştur. Bu anlamda Cumhuriyet'in kuruluşu ne komprador burjuvaziye karşı mücadele veren bağımsızlıkçı asker aydınların mücadelesinin başarıya ulaşması, ne de ceberrut devlete karşı mücadele veren sivil toplumun/burjuvazinin/halkın başarısızlığını ifade eder. Kuruluş süreci, önce Osmanlı ülkesi biçiminde ifade edilen sonraları ise, Türkiye Cumhuriyeti adını alan bir coğrafyada yaşanan kapitalistleşmenin ya da kapitalist gelişmenin doğal, zorunlu ve mantıklı sonucudur.

KAYNAKÇA

- Ahmad, F. (1999) *Modernleşen Türkiye'nin Tarihi*, İstanbul: Kaynak.
- Avcıoğlu, D. (1969) *Türkiye'nin Düzeni*, Ankara: Bilgi.
- Baran, P. A. (1957) *The Political Economy of Growth*, London: Penguin.
- Başkaya, F. (2000) *Kalkınma İktisadının Yükselişi ve Düşüşü*, Ankara: İmge.
- Boratav, K. (2006) *Türkiye İktisat Tarihi 1908–2005*, Ankara: İmge.
- Buğra, A. (1995) *Devlet ve İşadamları*, İstanbul: İletişim.
- Çavdar, T. (2001) *Türkiye'de Liberalizm (1860–1990)*, İstanbul: İmge.
- Dinler, D. (2003) "Türkiye'de Güçlü Devlet Geleneği Tezinin Eleştirisi", *Praksis*, 9: 17-54.
- Divitçioğlu, S. (Tarihsiz) *Asya Üretim Tarzı ve Osmanlı Toplumu*, İstanbul: Ar.
- Ercan, F. (2001) *Modernizm, Kapitalizm ve Azgelişmişlik*, İstanbul: Bağlam.
- Ercan, F. ve Ş. Oğuz. (2006) "Anti Kapitalist Hareketlere Bakışta Değer Teorisinin Sundu-

- ğu Olanaklar ve Türkiye Örneği”, Yılmaz D., F. Akyüz, F. Ercan, K. R. Yılmaz, Ü. Akçay, T. Tören (Haz.), Kapitalizm Küreselleşme Azgelişmişlik içinde, Ankara: Dipnot, 260–316.
- Ercan, F. (2006) “Değer Teorisi: Kapitalizmde İçsel İlişkilerin Örgütleyicisi”, Yılmaz D., F. Akyüz, F. Ercan, K. R. Yılmaz, Ü. Akçay, T. Tören (Haz.), Kapitalizmi Anlamak içinde, Ankara: Dipnot, 31–57.
- Ersoy, M. (1984) “Çevre Toplumsal Formasyonlarda Ulusal Ekonomiler ve Kentsel Sanayi Sektörünün Yapısına İlişkin Modeller”, Keskinok, H. Ç., M. Ersoy (Ed.), Üretim Tarzlarının Eklemlenmesi Üzerine içinde, Ankara: Birey ve Toplum, 1–23.
- Frank, A. G. (1970) “the Development of Underdevelopment”, Frank, A. G. (Ed.), Latin America Underdevelopment or Revolution: Essays on the Development and Underdevelopment and the Immediate Enemy içinde, New York: MR.
- Gülalp, H. (1995) “Ulusçuluk, Devletçilik ve Türk Devrimi: Bir Erken ‘Bağımlılık Teorisi’”, Coşar N. (der.), Türkiye’de Devletçilik içinde, İstanbul: Bağlam, 173–189.
- Gülalp, H. (1983) Gelişme Stratejileri ve Gelişme İdeolojileri, Ankara: Yurt.
- Hilav, S. (1989) Siyasal Tarih 1908–1980, Türkiye Tarihi 4: Çağdaş Türkiye 1908–1980, İstanbul: Cem Yayınevi, 1989, s. 357–389.
- Hirschman, A. O. (1996) “Kalkınma İktisadının Yükselişi ve Gerilemesi”, Şenses, F. (Ed.), Kalkınma İktisadi: Yükselişi ve Gerilemesi, İstanbul: İletişim, 23-53.
- İnan - İslamoğlu, H. (1991) Osmanlı İmparatorluğunda Devlet ve Köylü, İstanbul: İletişim.
- İnsel, A. (1996) Düzen ve Kalkınma Kısacasında Türkiye, İstanbul: Ayrıntı.
- Kasaba, R. (1993) Osmanlı İmparatorluğu ve Dünya Ekonomisi, İstanbul: Belge.
- Kazgan, G. (1999) Tanzimattan XXI. Yüzyıla Türkiye Ekonomisi 1. Küreselleşmeden 2. Küreselleşmeye, İstanbul: Altın Kitaplar.
- Keyman, F. E. (2013) “Giriş”, Keyman, E.F. (Der.), Türkiye’nin Yeniden İnşası: Modernleşme, Demokratikleşme, Kimlik, İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi, 1-19.
- Küçükömer, İ. (2002) “Batılılaşma” Düzenin Yabancılaşması, İstanbul: Bağlam.
- Keyder, Ç. (2003) Türkiye’de Devlet ve Sınıflar, İstanbul: İletişim.
- Keyder, Ç. (1983) Toplumsal Tarih Çalışmaları, Ankara: Dost.
- Keyder, Ç. (2005) Memalik-i Osmaniye’den Avrupa Birliği’ne, İstanbul: İletişim.
- Mısır, M. B. (2002) “Meşrutiyetten Cumhuriyete: Kapitalizme Prusya Tipi Geçiş”, Praksis, 5: 217-255.
- Polanyi, Karl (2005) Büyük Dönüşüm, Çev.: A. Buğra, İstanbul: İletişim.
- Tekeli İ. ve S. İlkin (2003) “İttihat ve Terakki Döneminde Dış Dünya ve Uygulanan Dış Politika”, Cumhuriyetin Harcı Köktenci Modernitenin Doğuşu içinde, İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi.
- Savran, S. (2010) Türkiye’de Sınıf Mücadeleleri Cilt I: 1908-1980, İstanbul: Yordam.
- Tezel, Y. S. (1994) Cumhuriyet Döneminin İktisadi Tarihi, İstanbul: Tarih Vakfı – Yurt.
- Trak, A. (1984a) “Gelişme İktisadının Gelişmesi: Kurucular”, Yapıt, 5: 50–61.
- Trak, A. (1884b) “Azgelişmiş Ülke Aydınları ve Gelişme Sorunu”, Yapıt, 6: 70–82.
- Troçki, L. (1998) Rus Devriminin Tarihi Cilt 1, çev: Bülent Tanatar, İstanbul: Yazın.

- Türkay, M. (1995) "Gelişme İktisadının Bir Disiplin Olarak Ortaya Çıkışı", İşgüden, T., F. Ercan, M. Türkay (Ed.), Gelişme İktisadı Kuram-Eleştiri –Yorum içinde, İstanbul: Beta, 112-139.
- Türkay, M. (1997) "Konjonktürel Bir Kavram Olarak Müdahale ve Gelişme İktisadı", İktisat Dergisi, 366-367: 29-36.
- Türkay, M. (1994) "Gelişme İktisadı: Ekonomik Büyüme Merkezli Yaklaşımın Yükseliş ve Gerilemesi", Yayınlanmamış Doktora Tezi, Marmara Üniversitesi SBE.
- Türkay, M. (1998) "Türkiye’de Egemen Resmi İdeoloji", Birikim, 105-106: 50-57.
- Türkay, M. (2006) "Türkiye’de Kapitalist Sermaye Birikiminin ‘Ulusal’ Dönüşümü", Yılmaz D., F. Akyüz, F. Ercan, K. R. Yılmaz, Ü. Akçay, T. Tören (Haz.), Türkiye’de Kapitalizmin Gelişimi içinde, Ankara: Dipnot.
- Ulus, Özgür (2006) "Sınıf Çözümlerinin Med Cezirleri, Marks Weber ve Ötesi", Yılmaz D., F. Akyüz, F. Ercan, K. R. Yılmaz, Ü. Akçay, T. Tören (Haz.), Kapitalizmi Anlamak içinde, Ankara: Dipnot, 147-213.
- Wallerstein, I. (2005) Dünya Sistemleri Analizi Bir Giriş, Çev: E. Abadoğlu ve N. Ersoy, İstanbul.
- Weber, M. (2005) Sosyoloji Yazıları, Çev: T. Parla, İstanbul: İletişim.
- Yaman-Öztürk, M. (2006) "Geç Kapitalistleşme Sürecinde Özgüllükler", Yılmaz D., F. Akyüz, F. Ercan, K. R. Yılmaz, Ü. Akçay, T. Tören (Haz.), Kapitalizm Küreselleşme Azgelişmişlik içinde, Ankara: Dipnot, 85-121.
- Yılmaz, K. (2005) "Türkiye’de Kapitalizmin Gelişim Evreleri: Sermaye Birikimi/Sınıf Merkezli Bir Çerçeve", Ercan F., Akkaya Y. (Haz.), Kapitalizm ve Türkiye I içinde, Ankara: Dipnot, 211-239.